

Het verhaal in deze *Stielz* over historische geschilderde muurreclames in Leiden staat in het onlangs verschenen boek *Tekens aan de wand. Geschilderde muurreclames in Nederland*. Het fraaie boekwerk met tal van kleurenfoto's is uitgegeven door Trichis Publishing in Rotterdam. Samenstellers zijn Koos Havelaar en Peter Nijhof.

STIELZ

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERK

CAFÉ
"PLANTAGE"

€ 2,75

JAARGANG 23 NUMMER 2 juni 2012

Wonen in de meelfabriek

Historische muurreclames

Cultuurfabriek aan de Roer

Koos Vreeswijk: klompenmaker

Colofon

Stielz Jaargang 23 (2012) Nummer 2
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monuminten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel
Postbus 4021, 2301 RA Leiden. Tel. 071-5125877;
e-mail: info@stiel-leiden.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op Postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 2,75.

Website Stiel:
www.stiel-leiden.nl

Redactie Stielz
Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel.023-5632725, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl. Stielz volgt de spellingregels van het Witte Boekje (Genootschap Onze Taal). De auteurs en de redactie hebben hun best gedaan de rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Waar dit om praktische redenen of op korte termijn niet mogelijk bleek, kunnen de rechthebbenden zich wenden tot de redactie van STIELZ.

Distributie
Mevr. N. Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311XX Leiden, tel. 071-5149863.

Druk
Labor Vincit, Leiden, www.drukkerijlaborvinct.nl

Ontwerp omslag
Donna Smith

Lay-out
Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten

Medewerkers aan dit nummer
Niek Bavelaar is 'huisfotograaf' van STIEL. Tel. 071-5149863; e-mail: njbavelaar@casema.nl. Henk Budel is bedrijfskundige en kunsthistoricus. Wibo Burgers is journalist en kunsthistoricus. Joop Gijsman is oud-ondernemer en penningmeester van STIEL. Gerard van Hees is voorzitter van STIEL. Michiel Rohlf is kunsthistoricus. Gerard J. Telkamp is historicus.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
G.J.A. van Hees, voorzitter, drs. A.J. Stoffels, secretaris, J.J. Gijsman, penningmeester, mr. H.J. Korthof, tweede secretaris, mr.ir. L. Barendregt, ir. P. Buring, drs W.B. Burgers, mr. J.J. Turenhout

Ere-voorzitter: Ing. drs H.J. Budel

Omslagfoto
De goed onderhouden reclame voor café Plantage op de hoek van de Veerstraat en de Hogewoerd.

VAN DE VOORZITTER

Oegstgeest

De Vereniging Oud Oegstgeest bestaat 25 jaar. Opgericht uit onvrede tegen de sloop van Huize Curium. In een speciale uitgave van "Over Oegstgeest" wordt aan het jubileum aandacht besteed, en de uitgave is huis-aan-huis in Oegstgeest verspreid. Kom daar mee eens om in Leiden, niet te betalen. Maar in Oegstgeest kan het blijkbaar wel. Het bestuur van STIEL feliciteert de Vereniging Oud Oegstgeest met haar jubileum. Wij zijn opgericht vanwege de dreigende sloop van de meelfabriek en we bestaan ook 25 jaar, een toevallige, maar grappige parallel.

In het speciale nummer ook een uitgebreid artikel over Jan Wolkers. Het is de schrijver die het plaatsje op de kaart wist te zetten. Op mijn middelbare school was "Terug naar Oegstgeest" een klassieker, met de verhalen over de orthodox-christelijke opvoeding en de teloorgang van de levensmiddelenzaak van zijn ouders. De verhalen met veel sex zullen er wel mede debet aan zijn geweest, aan die populariteit van Wolkers onder de scholieren. Nog zie ik mijn moeder het door mij geleende Turks Fruit ter hand nemen en na vier bladzijden onder de uitroep "wat een viezigheid" weer neerleggen. "Dat is literatuur mam", wist ik nog gevat te zeggen.

Wolkers verdient zijn plaats in de speciale uitgave natuurlijk volledig, ook vanwege zijn tekenwerk van Oud-Poelgeest. Nog herkennen we het kasteel en de verderop gelegen muziektent in het Leidse Hout. Mooie herinneringen. De VOO-voorzitter Harry Vissers vertelt in de speciale uitgave over het werk van de vereniging. Verbinden van het heden met het verleden is zijn rode draad.

STIEL herkent zich in zijn woorden en wenst de Vereniging Oud Oegstgeest ook in de toekomst veel succes.

Gerard van Hees

DANK

De Leidse drukkerij Labor Vincit verzorgt al vele jaren het drukken van ons blad Stielz. Daarvoor bestaat in onze kring veel waardering. Bij gelegenheid van het vijftwintigjarig bestaan van STIEL heeft de drukker ons blad een kleurig aanzien gegeven zonder dat zulks tot extra kosten leidde. Ook daarvoor zijn wij hem dankbaar. (W.B.)

INHOUD

- 3 Wonen in meelfabriek: veel belangstelling
- 5 Column Henk Budel
- 6 De historische gevelreclames van Leiden
- 15 Rubriek Monument: Cultuurfabriek aan de Roer
- 17 Koos Vreeswijk houdt het ambacht van klompenmaken in ere
- 19 De man achter de lichten aan de kust
- 20 De kleine Eiffeltoren
- 21 Uit Leiden & regio

WONEN IN MEELFABRIEK: VEEL BELANGSTELLING

Er bestaat grote belangstelling om te wonen in de te renoveren Leidse Meelfabriek. Er komen 42 appartementen in en nu al hebben zich honderden belangstellenden gemeld. De Noordwijkse projectontwikkelaar Ab van der Wiel vertelde dat tijdens een praatje over de stand van zaken bij het project, op uitnodiging van het RAP Architectuurcentrum.

Eind dit jaar wordt gestart met de bouw van het Azzurro Spa & Wellness Centre en kantoorruimtes voor 'nieuw werken'. Aansluitend worden dan de ruim veertig appartementen gebouwd met oppervlaktes variërend van 80 tot 250 m². 'Het wordt nu tijd om te gaan bouwen', verzuchtte Van der Wiel, 'ik loop al 27 jaar met dit project rond.'

Tijdens een vaartocht in de haven van New York in 1985 kwam Van der Wiel op het idee van de *lofts*, ruime woongelegenheden in oude bedrijfsgebouwen. Hij zag het voor zich in New York en hield het idee bij zich. In 1988 ging de Leidse Meelfabriek dicht. Van der Wiel las het in de krant en toen bracht hij de *lofts* en de Leidse Meelfabriek bij elkaar.

De jaren verstreken, maar ondanks problemen hield Van der Wiel vast aan zijn idee: *lofts* voor Leiden. Voor- en tegenstanders kwam hij op zijn weg tegen, zoals de vroegere rijksbouwmeester Jo Coenen, die een handje hielp bij de keuze van de architect voor de Meelfabriek, zelfs onze eigen STIEL, die voor de kolos de status van rijksmonument bewerkstelligde, en natuurlijk de Zwitserse architect Peter Zumthor, met wie hij heel wat avonturen beleefde. Van der Wiel kan er smakelijk over vertellen.

Intussen staat er nog steeds de Meelfabriek. Van der Wiel kon niet verhelen dat er problemen waren en zijn. Bij voorbeeld het parkeren. Er zal niet kunnen worden ontkomen aan de bouw van een ondergrondse parkeergarage. De financiering is in beginsel rond, aldus de projectontwikkelaar, maar wel moeten de vergunningen er nog komen. Een bouwvergunning, een monumentenvergunning en ga zo maar door.

Niettemin staat nog steeds de stellige verwachting dat eind van dit jaar een begin zal kunnen worden gemaakt met de transformatie van de Meelfabriek. Een project van ongekend formaat, waarvan de verwezenlijking vijf jaar in beslag zal nemen. (W.B.)

OORSPRONG MEELFABRIEK: D'ORANJEBOOM EN KIJCK IN DE POT

Het zal velen niet bekend zijn dat de oorsprong van de Meelfabriek aan de Oosterkerkstraat ligt bij de molen d'Oranjeboom, die stond daar waar Geregracht en Plantsoen samenkomen. Adriaan Koole was de eigenaar van de korenmolen in de buurt van de Korevaarstraat, toen nog Zijdracht geheten. Blijkbaar realiseerde Adriaan zich dat de tijd van de windmolen voor het malen van graan en het ambachtelijk broodbakken voorbij was. In 1879 begon hij met onder andere P.C. Nicola de firma "Stoombroodfabriek De Vereeniging" aan Levendaal en Geregracht, enkele panden staan er nog van aan de Geregracht.

In 1883 werd de molen door de bliksem getroffen en ernstig beschadigd. Koole kocht een fabrieksgebouw met stoommachine aan de Looiersstraat en breidde het terrein uit met een stuk grond aan de Zijlsingel. Er verrees een moderne stoommeelfabriek met de nieuwste vindingen,

een pneumatische losinrichting, elektrische verlichting, automatische weegschalen en walsenstoelen in plaats van molenstenen. Koole kon de fabriek niet alleen aan en vond een zakenpartner in Arie de Koster, die zich in 1870 vanuit Gouda hier vestigde als graan- en meelhandelaar. Helaas overleed Adriaan Koole in 1886 en werd de fabriek voortgezet door de Koster, die echter niet veel geluk had, want de fabriek brandde in 1891 geheel af. De herbouw van de fabriek en de uitbreiding tot de huidige gebouwen werd tot 1951 een geleidelijk bouwproces, dat geleidelijk leidde tot de huidige omvang. In 1904 is echter de gevelsteen van

de molen d'Oranjeboom ingemetseld in een gevel van de meelfabriek.

Op de fundamenteën van d'Oranjeboom, gesloopt in 1906, staat thans het monument van Leidens ontzet, 1574-1924 ter gelegenheid van het 350^e herdenking van het ontzet met de afbeeldingen van Willem van Oranje, Jan van der Does, Jan van Hout en Louis de Boisot. Er gingen laatst stemmen op om het monument elders een betere plek te geven, maar dat moeten we zeker niet doen; maar een opknapbeurt met wat beter zichtbaarheid is geen overbodige luxe.

Er heeft trouwens nog een molen gestaan in het Plantsoen en wel op de hoek tegenover de Fruinlaan. Die molen, die eerst De Hollandsche Tuin heette maar later bekend stond onder de naam Kijk in de Pot, is echter al in 1780 gesloopt. Op de Hogewoerd is het nog de naam van een bekende zaak. (J.G.)

Bron: Leids Fabrikaat 1.

ADVERTENTIE

GERARD J. TELKAMP

historicus, redacteur, copywriter
opdrachtonderzoek & eindredactie

PUBLICATIEBUREAU KAMPONG
geschiedenis van
bedrijven, gebouwen en families

Tesselschadestraat 38-A,
2332 BL Leiden
071-5315747
gerardjtelkamp@hetnet.nl

COLUMN - HENK BUDDEL

DIGISTIELZ

Gaat Stielz digitaal? Dat God en de muze van de geschiedenis het mogen verhoeden. Een digitale honderdste jaargang in 2087 halen is geen kunst immers.

Maar de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, beter bekend als de KB, moet bezuinigen. Alles wat in Nederland in druk verscheen bewaarde de KB en dat gaat veranderen.

Ik voorzie al de consequenties voor *Stielz*. Geen ruimte meer, mevrouw, zullen ze zeggen tegen de bezorger van *Stielz*. Ze hebben onze vrijwilliger bij de brievenbus van de KB opgewacht. Maar de redactie en de logistieke staf van ons kwartaalblad hadden zich hierop al terdege voorbereid. De vrijwilliger die elke drie maanden met twee exemplaren, vers van de pers, naar Den Haag fietst, heeft dit gesprek verscheidene keren met de complete redactie van *Stielz* geoefend. Zij strekt de rug en zegt: ik begrijp dat u even krap zit met de fysieke opslag, maar u hebt de bij wet vastgelegde plicht om van alles wat in ons Koninkrijk wordt gepubliceerd, ten minste twee exemplaren fysiek te bewaren en deugdelijk, desnoods digitaal, te archiveren. Zo zal ons nageslacht geen letter ontgaan van alles wat wij belangrijk genoeg vinden om op papier te zetten. In de verblufte stilte die dan valt, wijst het trouwe lid van de Stielwerkgroep op het ISBN-nummer in het colofon van onze Leidse historische *quarterly*. Ziet u wel, zegt ze glimlachend, dat is ons waarmerk en al sinds de vorige eeuw bij u geregistreerd. Neemt u ons niet kwalijk mevrouw zegt, verlegen terugglimlachend, Bas Savenije, Algemeen Directeur van de Koninklijke Bibliotheek, hoe konden we zo dom zijn.

Zo zal het, helaas, niet gaan. De KB moet, vanwege de grote culturele kaalslag die nu aan de

gang is, vele miljoenen inkrimpen. Alle wetten die de civilisatie stutten, zijn door het economisch standrecht buiten werking gesteld. Zelfs voor het met gietijzeren handpers op historisch varkensleer gedrukt eerste exemplaar van de meest exquise dichtbundel? Ja, ook die moet onverbiddelijk in nullen en enen worden aangeleverd.

Hoe gaat *Stielz* daarmee om? Het wordt een folterende tweestrijd. De kont tegen de krib en dan maar ons toekomstig schriftelijk erfgoed onthouden aan de KB? Of zal de redactie, als een burgemeester in oorlogstijd, er het beste van proberen te maken en een afgewogen protest in het eerste gedigitaliseerde nummer opnemen?

En de lezers? Zij, die elk kwartaal al verlangend wachten op de plof op de mat van het in een milieuvriendelijke transparante enveloppe verpakte prachtperiodiek?

Ik wil hen vanaf deze plaats oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Bijvoorbeeld door een nog tastbare, lekker naar drukinkt ruikende, analoge *Stielz*, verborgen onder T-shirt of colbert, de KB binnen te smokkelen en achter te laten in het rek in de grote leeszaal waar voorheen steeds het jongste gedrukte nummer was te vinden. Dat werkt ontregelend en dat is de bedoeling.

Maar thuis kunt u ook iets doen. Ik heb bijvoorbeeld mijn verzameling *Stielz*-en, inclusief het nul-nummer uit 1986, bij Papyrus laten inbinden. In drie zwarte banden met opdruk *STIELZ* in reliëf met bladgoud. Mevrouw Wilma van Driel, hoofd van Papyrus, de laatste Leidse ambachtelijke boekbinderij, begreep wel wat de bedoeling was: mijn exemplaren van *Stielz* afdoende beschermen tegen digitalisering met terugwerken de kracht.

DE HISTORISCHE GEVELRECLAMES VAN LEIDEN

Wie oude Ansichtkaarten van Leiden bekijkt, ziet het zonder veel moeite. Het stadsbeeld van toen werd gedomineerd door grote aantallen muurschilderingen. De vroegste dateren van rond 1900. De jaren twintig van de vorige eeuw waren een glansperiode voor de gevelreclames, die vooral consumptieartikelen aanprezen. Daarna volgde de teloorgang, vooral na de Tweede Wereldoorlog. Ook het aantal muurschilderingen in Leiden nam snel af. In de jaren negentig ontstond er hernieuwde aandacht voor de (historische) muurschilderingen. Daardoor kan ook Leiden nu nog bogen op een redelijk aantal van deze boeiende en cultuurhistorisch belangrijke objecten.

Reclame maken vinden we terug in alle tijden. De reclame op groot formaat, zoals het reclameaffiche, maakte pas in de loop van de 19^e eeuw furore, aldus de algemene inleiding over de historie van de gevelreclames in *Tekens aan de wand*. Kunstenaars van naam, zoals Toulouse Lautrec in Frankrijk en Jan Toorop in ons land, ontwierpen toen affiches voor grote bedrijven. De *Jugendstil* leende zich perfect voor een combinatie met reclame-uitingen. Een prachtig voorbeeld daarvan is te vinden in Leiden: het tegeltableau voor 'Robes et confections' (Nieuwe Rijn 8), daterend van het begin van de vorige eeuw. Pas in de tweede helft van de 19^e eeuw begon onze samenleving echt vertrouwd te raken met het fenomeen reclame.

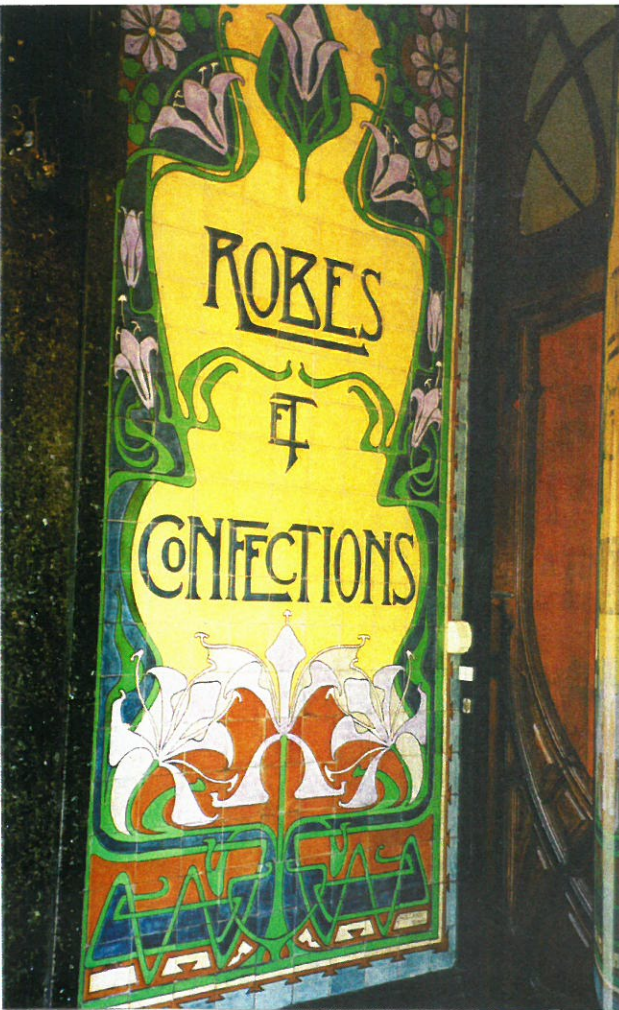
Wildgroei

Evenals in andere steden, verschenen de muurschilderingen in Leiden vooral in het stadscentrum en langs de invalswegen. Het was belangrijk dat de schilderingen een pakkende voorstelling hadden. Het gebruik van letters werd zoveel mogelijk beperkt, de gemiddelde auto- en treinreiziger had geen tijd om uitgebreide reclames te gaan lezen. In de eerste decennia van de vorige eeuw liep het aantal muurschilderingen snel op. Dat leidde ook tot tegendruk, mensen gingen zich ergeren aan de wildgroei van de buitenreclame. Vandaar dat in 1911 de Bond Heemschut werd opgericht. Voornaamste doel: 'het tegengaan van ontsiering, het handhaven en beschermen van bestaande schoonheid in stad en land onder andere door aankoop en subsidiëring.'

Heemschut pakte de bestrijding van de ontsierende reclames met voortvarendheid aan. Uitwassen werden gemeld aan de desbetreffende gemeente of provincie met het dringende verzoek er iets aan te doen. Geleidelijk aan na-

men overheidsinstanties deze taak over. Zo kwam in 1913 de Zuid-Hollandse verordening 'tot wering van ontsierende reclames' tot stand. De tekst luidde als volgt:

Besluit van den 6den October 1913, no.111 ter afkondiging van de verordening tot het weren van ontsierende reclames.

Robes et Confections, het befaamde Jugendstil-tableau aan de Nieuwe Rijn.

Twee reclames bij elkaar, van Van Houten Cacao en de door krijtletters aangetaste reclame over haarwerken.

Art.1
Het is, behoudens vrijstelling door Gedeputeerde Staten, den eigenaar of gebruiker van eenig onroerend goed verboden:

1. daarop of daaraan te hebben muren, getimmerten, borden of andere voorwerpen, bestemd en gebezigd tot reclame.
2. het onroerend goed op eenig andere wijze te bezigen tot reclame. Dit verbod geldt niet de reclame voor zaken, die worden vervaardigd of verhandeld, of voor bedrijven, die worden uitgeoefend op of in het onroerend goed.

Art.2
De verbodsbepaling van het vorige artikel geldt alleen voor het landelijk deel eener gemeente.

Art.3
Gedeputeerde Staten verleen slechts vrijstelling, indien naar hun oordeel de reclame de schoonheid van het omringende landschap niet schaadt.

Met deze verordening in de hand kon het provinciebestuur van Zuid-Holland effectief optreden tegen ontsierende

reclame. Daartoe werd samengewerkt met de gemeenten, die op aanwijzing van de provincie storende reclames in het landelijk gedeelte van de gemeente lieten verwijderen. Slechts in een klein aantal gevallen ontstonden er problemen. De regeling beperkte zich tot het landelijk gedeelte van gemeenten, in de steden had de provincie het niet voor het zeggen. In het Leidse stadscentrum nam het aantal reclames onverminderd snel toe. Pas in 1933 werd de Verordening van 1912 op de 'straatpolitie' gewijzigd, waardoor "het onbevoegd aanplakken, tekenen, kalken en schilderen op of aan den openbaren weg, alsmede aan of boven openbaar water" werd verboden. Het ging vooral om het bestrijden van de uitwassen van politieke reclame. Er was immers sprake van "nachtelijke plak- en kalktochten", georganiseerd door politieke verenigingen en vakbonden.

De verordening had echter weinig invloed op de commerciële gevelreclame. Het onbevoegd plakken en schilderen was niet verboden als de eigenaar van een pand toestemming gaf. En dat laatste gebeurde al snel als er een som geld op tafel kwam.

Gevecht

Het was het begin van een gevecht om de muurreclames, dat zich in de jaren 30 en 40 in Leiden afspeelde. Daarbij ging het niet alleen om het stadsschoon, maar ook om de inkomsten uit deze reclamebron. In de zomer van 1937 vond de vereniging *Oud Leiden* het genoeg. Het bestuur schreef een brief aan burgemeester en wethouders, waarin werd gevraagd om een verordening waarbij ontsierende reclames uit de binnenstad konden worden geweerd. Dat leidde tot een stevige discussie in gemeentelijke kring.

De Kamer van Koophandel, om advies gevraagd, vond het probleem van de ontsierende reclames in Leiden niet zo omvangrijk dat er maatregelen zouden moeten worden genomen. Daarentegen wilde de Commissie voor Strafverordeningen wel degelijk ingrijpen. De uitkomst van de discussie was een nieuw artikel in de verordening op de straatpolitie, waarbij het mogelijk werd een ontsierende reclame te verwijderen of te wijzigen na een aanschrijving van het gemeentebestuur. Het toezicht werd achteraf uitgeoefend gedurende een aantal jaren, maar voldoende bleek dat toch niet.

In 1942/1943 kwam er een geheel nieuwe verordening tot stand. Een verordening ter bevordering van het stadsschoon, waarbij het aanbrengen van reclames afhankelijk werd gemaakt van een vergunning.

In artikel 3 van de nieuwe verordening werd het volgende bepaald: "Bij een verzoekschrift tot het verkrijgen van een vergunning, als bedoeld in het eerste lid van art.1, moet worden voorgelegd een beschrijving met tekenin-

Coöperatieve Broodbakkerij "Ons Doel".

gen of foto's, schaal 1 op 10, in dubbel, van de zaken (...), die men verwacht aan te brengen, en een opgave van de materialen en de kleuren waarin die zaken zullen worden uitgevoerd. Het moet zijn ondertekend door den eigenaar of door diens gemachtigde".

Het doel van deze bepaling was verhoging van de kwaliteit van de muurreclames. Het inzenden van een schets of foto met kleuraanduidingen maakten het voor bijvoorbeeld de Dienst van Gemeentewerken of de Monumentencommissie mogelijk nog wijzigingen in het ontwerp aan te brengen. Uit de archiefstukken blijkt ook het streven om bij deze ontwerpen jonge kunstenaars in te schakelen. Daar is, voor zover valt na te gaan, weinig van terechtgekomen.

De nieuwe verordening werd geleidelijk ingevoerd, waarbij men uitging van de gedachte dat wat goed was voor de ene wijk niet gold voor de andere. "Een reclame die op het Rapenburg of Breestraat misstaat, zal in de Haarlemmerstraat of de Janvossensteeg een niet ontsierend karakter kunnen hebben". Ook bepaalde de nieuwe verordening dat het Rapenburg verschoond moest blijven van reclame. In een deel van de oude stadskern (Oude Rijn, Nieuwe Rijn, Steenshuur, Mare en Oude Singel) mocht alleen voor het eigen bedrijf reclame worden gemaakt. De Haarlemmerstraat en de Janvossensteeg boden nog de meeste reclame-mogelijkheden.

Oorlogstijd

Van verwijdering van muurreclames is in die tijd weinig terecht gekomen. Het was immers oorlogstijd en men had wel andere zorgen aan het hoofd. Annelies Roovers geeft in haar boekje *Op muren en getimmerten* een aantal voorbeelden. Op 9 maart 1944 vroeg de herenkapper Alex van der Lek de gemeente Leiden om een vergunning voor een geschilderd reclameopschrift op zijn bedrijfspand, Apothekersdijk 2. Hij stuurde een schetsontwerp van de reclame mee. De directeur van de Dienst Gemeentewerken adviseerde positief, mits de reclame niet de gehele breedte van de voorgevel zou beslaan. Bovendien moesten andere reclames worden verwijderd en ook zou de reclame in overeenstemming met de richtlijnen van de Dienst Gemeentewerken worden aangebracht.

Maar Van der Lek hield zich allerm minst aan deze voorwaarden. Hij had een andere tekst laten schilderen dan die waarvoor hij toestemming had gekregen en alle andere reclame bleef op de voorgevel. De gemeente liet het er niet bij zitten: alle ongeoorloofde reclame moest binnen zeven dagen worden verwijderd. Maar er gebeurde niets.

Er zijn nog andere voorbeelden van niet toegestane reclames die niet werden opgeruimd. Eind augustus 1944

verzocht de gemeente Leiden de heer Eggink, 'installateur van gas, water en electra', zijn geschilderde muurreclame in de Mooi Japiksteeg te verwijderen. Ook schoenmaker Moeliker in de Schoolsteeg en de heer Bik, eigenaar van een pianowinkel in de Breestraat, moesten hun muurreclames weghalen. Maar geen van hen deed dat en de gemeente ging verder niet tot actie over. Eigenlijk was dat ook wel begrijpelijk, want de oorlog was gaande en het gemeentebestuur had wel andere dingen aan zijn hoofd.

De gemeentesecretaris van Leiden schreef daarover op 28 februari 1945: "Sinds september jl. zijn de moeilijkheden voor de Leidsche bevolking zoodanig toegenomen, dat ik meende dat door den Burgemeester beloofde aanschrijvingen (van ontsierende reclames en kleuren van gevels) voorlopig niet konden doorgaan".

En na de Tweede Wereldoorlog? Ook toen werden de muurreclames min of meer vergeten. Bovendien kwamen er al snel nieuwe vormen van straatreclame, zoals neon reclames en lichtbakken. Een nieuwe tijd was aangebroken, de muurreclames van toen werden vergeten, hun tijd was voorbij. De neergang kon beginnen. Ze verdwenen met gebouwen die gesloopt werden, gingen aan verwaarlozing ten onder of ze werden simpelweg door andere reclames bedekt.

Hernieuwde aandacht

Van de honderden geschilderde muurreclames in ons land zijn er dus niet zoveel over. In de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam er echter een hernieuwde aandacht voor de oude gevelschilderingen. In steden als Den Haag en Leiden ontstond er aandacht voor deze historische schilderingen, die het stadsbeeld verlevendigen en een merkteken zijn van een periode, die definitief voorbij is. Die aandacht en interesse waren er bij *Bert de Jonge*, werkzaam op de afdeling stedenbouw van de gemeente Leiden, die in 1979 en 1983 een uitgebreide inventarisatie maakte van de oude muurschilderingen. Hij legde ze vast op dia's.

Daarna was het vooral Wim van Stigt, chef openbare werken van de gemeente Leiden, die zich inzette voor het behoud en de restauratie van oudere muurschilderingen. In september 1992 werd de muurreclame voor Miss Blanche-sigaretten, mede met behulp van een subsidie van de gemeente, in volle luister hersteld. In 1993 verscheen bovendien een boekje over de Leidse muurschilderingen, getiteld *'Op muren en getimmerten...'* *Geschilderde gevelreclames in Leiden*, geschreven door Annelies Roovers en opgenomen in de reeks *Leids Verleden*. Het boekje is alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.

Opschrift met tableau van de vroegere Rijkstelefooncentrale aan de Boommarkt.

DE LEIDSE MISS BLANCHE

Leidens meest bekende historische muurschildering is zonder enige twijfel de Miss Blanche-sigarettenreclame, die zich bevindt op het monumentale grachtenpand op de hoek van de Herengracht en de Oude Rijn.

Het sigarettenmerk werd in 1917 gelanceerd door de Vittoria Egyptian Cigarette Company in Rotterdam. Het kreeg de naam van de dochter van de toenmalige Turkse directeur. Die stond ook model voor de afbeelding op de verpakking, een rokende dame in ruiterskostuum. In 1927 besloot de sigarettenfabrikant tot een nieuwe vormgeving van het merk. De toen vrij onbekende kunstenaar Vilmos Huszar (1884-1960) kreeg de opdracht. Huszar was een van de oprichters van de kunstbeweging De Stijl, waarvan ook vermaarde kunstenaars als Gerrit Rietveld, Theo van Doesburg en Piet Mondriaan deel uitmaakten. Het verhaal wil dat in het eerste ontwerp de dame bestond uit rechthoeken, vierkanten en rechte lijnen. De versie, die in 1926 bij het publiek bekend werd, vertoonde een strak vormgegeven amazone, die uiteraard een sigaret rookte.

Met deze reclames probeerde de kunstenaar zijn denkbeelden over kunst en reclame en de integratie van kunst in de samenleving op geheel eigen wijze vorm te geven. Meer nog dan met zijn andere werk probeerde Huszar met de omvangrijke reclamecampagne voor het sigarettenmerk Miss Blanche zijn kunst in het moderne leven te plaatsen. Aldus René Koolen, die een doctoraalscriptie wijdde aan de beeldende reclames van de Hongaarse Stijlkunstenaar.

Ook later werd er aan de vorm van de reclame gesleuteld. In 1936 werd de sigarettenmaatschappij overgenomen door de British American Tobacco Company (BAT) te Amsterdam. Dat was ook aanleiding voor een nieuwe vormgeving en deze keer kreeg Miss Blanche een wat vrouwelijker aanzien. In dat zelfde jaar werd ook de Leidse afbeelding van Miss Blanche geplaatst.

Opknappen

Het opknappen van de muurschildering in de zomer van 1992 heeft overigens heel wat voeten in de aarde gehad. Omdat de reclame indertijd in een slechte staat verkeerde was het onmogelijk te bepalen hoe de reclame er vroeger uit had gezien. Een origineel sigarettenpakje uit 1936 bracht duidelijkheid over de oorspronkelijke kleur van de reclameschildering. Het herstel werd uitgevoerd door restaurateur Fred Roskam.

In goede staat

In de jaren negentig en na 2000 vonden er nog meer restauraties van Leidse muurreclames plaats. Het betrof (opnieuw) de schildering van Miss Blanche aan de Herengracht, die van Van Houten's cacao aan de Janvossensteeg-Van der Werfstraat (2002), de Coöperatieve Broodbakkerij Ons Doel aan de Van der Werfstraat (2002), de voormalige verffabriek van H. Gijsman (Dwars Bolwerkstraat 4) en de vroegere broodfabriek Ceres-Coöperatie Vooruit aan de Korevaarstraat. In dit rijtje horen verder thuis de schildering op de zijgevel van het pand Oude Rijn 81 (P.J. Lezwijn) en de reclames Bossche- of Gorkumse Veerhuis (Nieuwe Rijn 75), Van Romburgh IJzerwaren (Oude Rijn 32) en de voormalige wijnhandel Kuperus annex fabriek van limonadesiroop, azijn en advocaat De Leghorn (Hogewoerd 12).

Deze schilderijen zijn alle in redelijke tot goede staat. Nog een aantal bijzonderheden. De muurschildering van de Coöperatieve Broodbakkerij aan de Van der Werfstraat 25 is in 2002 met gemeentelijke subsidie gerestaureerd. Het is een herinnering aan de vele volksbakkerijen uit vroeger jaren. De reclame voor Van Houten's cacao is in het midden van de jaren negentig van de afgelopen eeuw gerestaureerd in opdracht van de gemeente. Ook vond in deze periode de restauratie plaats van de schildering aan het pand Oude Rijn 81: P.J. Lezwijn, verfwaren. Bij de restauratie in 1997 is gekozen voor de oudste tekst. Op deze plaats hebben later andere schilderijen gezeten.

Het gebouw aan de Korevaarstraat 30 van de Coöperatieve Broodfabriek Ceres, bolwerk van de socialistische zorg voor goed en goedkoop brood, is van de sloop gered door acties van de buurt en van de Stichting Industrieel Erfgoed

De reclame van G.Kuperus, de voormalige wijnhandel en fabriek van limonadesiroop, azijn en advocaat de Leghorn aan de Hogewoerd.

Leiden (STIEL). De muurschildering met de latere naam Coöperatie De Vooruit is in 2002 teruggebracht. Binnen bevindt zich nog een prachtig tegeltapeau.

Het van oudsher bekende café Plantage aan de Veerstraat-Hogewoerd handhaaft nog steeds de reclame aan de zijgevel. Die is in goede staat. Aan de Herensteeg 15 vinden we een vroeger fabriekspand, nog niet zolang geleden gevuld met appartementen. Het nieuw opgebrachte opschrift herinnert aan het oorspronkelijke gebruik van het pand: sigarenfabriek.

Japanlak

De muurschildering van de firma Gijsman uit de jaren dertig van de vorige eeuw, aangebracht op de zijgevel Dwars Bolwerk 4, is ten dele behouden doordat er in 1945 een bord met gelijke tekst (Verf Japanlak fabriek H. Gijsman) overheen was geplaatst. Met behulp van oude reclamefolders heeft in 2002 een reconstructie plaatsgevonden door het restauratoren duo Klarenbeek - Melissen.

De staat, waarin de schildering zich bevond, maakte een echte restauratie onmogelijk. Vandaar dat werd besloten tot een reconstructie. Dat kwam neer op het aanbrengen van een reproductie van de schildering in oorspronkelijke standolieverf op een nieuwe ondergrond. Het heeft nogal wat voeten in de aarde gehad, maar het resultaat mag er zijn, vindt ook Joop Gijsman, wiens vader eigenaar van de verffabriek was. Joop is een liefhebber van industrieel erfgoed, hetgeen ook tot uitdrukking komt in zijn bestuurslidmaatschap

van de STIEL. In die kwaliteit heeft hij zich in de afgelopen jaar bekommerd om de muurschilderingen in Leiden.

De fabriek van Gijsman is in bedrijf geweest tot 1989. Japanlak is een standolieverf, waaraan harsen zijn toegevoegd. Dat geeft een prachtige glans, die doet denken aan de hoogglanzende Japanse dienblaadjes uit die tijd – vandaar de naam.

Buiten het bovengenoemde rijtje van gerestaureerde schilderijen vallen ook de volgende reclames, die echter nog in goede staat zijn: boven de deur van Nieuwe Rijn 2 bevindt zich een reclame van de vroegere tabaks- en sigarenfabriek 'De Visscher' (M. Wolters). Die wordt nog genoemd in 1942. Daarna was hier het antiquariaat van drukkerij en uitgeverij E.J. Brill gevestigd, nog later het Oosters Antiquariaat. Het pand wacht nu op een nieuwe bestemming.

Het Bossche- of Gorkumse Veerhuis wordt al vermeld in 1835 en heeft mogelijk ook als hotel dienst gedaan. In de jaren veertig van de vorige eeuw was hier de beurtvaartdienst van de firma Wed. P.J. Planjer gevestigd. De muurschildering is rond het jaar 2000 aangebracht op het pand Nieuwe Rijn 75.

Een schildering van voortreffelijke esthetische kwaliteit vinden we op de Oude Rijn 32, zijgevel aan de Dullebakkerssteeg (Van Romburgh IJzerwaren). Ze heeft een unieke Jugendstil-belettering. Het opschrift *Garage van Gend & Loos* vinden we op het pand Rijsburgersingel 79. Hier was geruime tijd de vroeger bekende expeditiefirma gevestigd. Het vervoer ging voor 1940 door de stad voor een groot deel nog met paard en wagen.

Fraaie reclame van H. van Romburgh ijzerwaren aan de Dullebakkersteeg.

Terugloop

Op basis van de gegevens van De Jonge en Van Stigt, aangevuld met een recente inventarisatie van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, kan het aantal historische muurschilderingen dat Leiden enkele decennia geleden had, gesteld worden op ongeveer 30. Daarvan zijn er 14 verdwenen. Van de overgebleven zestien verkeren er vier in een slechte staat.

Die terugloop betekende ook dat veel moois uit het stadsbeeld is verdwenen. Denk bij voorbeeld aan een heel bijzondere gevelreclame, die ooit de Leidse binnenstad sierde. Deze schildering bevond zich aan de Beschuitsteeg, de zijgevel van het pand Nieuwe Rijn 35: Wrangler Jeans, destijds een bekend merk. Andere muurschilderingen, die de strijd tegen de tijd moesten opgeven, zijn die van de groothandel in tabaksartikelen op de zijgevel van Hoge Woerd 63 aan de Koenesteeg. Daaronder bevond zich nog een schildering van groente, aardappelen en fruit, maar ook die is verdwenen. Een fraaie muurschildering bevond zich tot in de jaren 90 aan het Levendaal, zijgevel Kraaijerstraat. Deze reclame was van de kruidenierswinkel van N. Hemmes. In de jaren 80 van de vorige eeuw is deze reclame nog gerestaureerd. In 1993 was deze schildering al in slechte staat, daarna is ze verdwenen.

Dat zelfde lot trof ook de schildering van schoenmaker

G. Moeliker, in 1949 gevestigd in het pand Gerecht 14A. De reclame bevond zich aan de zijgevel in de Schoolstraat. G. Moeliker overleed in 1959 en J. Moeliker in 1979. Kort daarna verdween de schildering.

Dreiging

Een aantal schilderingen is verdwenen, soms nog maar kort geleden. Zo verdween in 2010 een muurschildering met echte antieke letters van het vroegere hotel Au bord du Rhin aan de Mandenmakerssteeg. Het voormalig hotel met 20 bedden heeft nog tot 1985 dienst gedaan, daarna was hier een befaamd Minerva studentenhuus. Over de verdwijning van deze schildering zijn door de Monumentencommissie vragen gesteld aan het Leidse gemeentebestuur.

Een schildering, die dreigt te verdwijnen, is die van de al in 1891 gevestigde handelsdrukkerij Mulder. Die is nog net zichtbaar vanaf Aalmarkt 14. Maar door de mogelijke uitvoering van het stedenbouwkundige plan voor dit gebied (het Aalmarktplan) dreigt deze reclame te verdwijnen.

En tot slot de schilderingen aan de Janvossensteeg - hoek Van de Werfstraat. De reclame voor Van Houten ziet

Café Plantage, goed uitzijende reclame aan de Veerstraat-Hogewoerd.

er goed uit, maar de zich direct daaronder bevindende vervaagde reclame voor Haarwerken kan zich nauwelijks handhaven tegen de oprukkende graffiti.

Naast de geschilderde gevelreclames kent Leiden gevelteksten op glas, hout en op of in steen. Daarvan waren er enkele decennia geleden nog 36. Dat aantal is in de loop der jaren teruggelopen tot achter in de twintig. Over het algemeen verkeren deze gevelopschriften in goede staat. Het is duidelijk dat deze categorie, waartoe tegeltableaus, reliëfs en lateibeschilderingen behoren, minder van de tand des tijds te lijden heeft dan de muurschilderingen.

Subsidiereregeling

De gemeente Leiden heeft sinds 2009 een subsidieregeling Historisch Stadsbeeld. Deze regeling voorziet in de restau-

ratie of reconstructie van historische winkelpuizen, reconstructie van historische kleuren op gevels, de toepassing van gevelreclame volgens het *Modellenboek Gevelreclame* en de restauratie of reconstructie van monumentale onderdelen in de openbare ruimte.

Voor (historische) gevelreclames bedraagt de subsidie maximaal 25% van de totale kosten en ten hoogste 1.500 euro. In zeer uitzonderlijke gevallen kan het gemeentebestuur dit maximum verhogen tot 3.000 euro.

Bronnen

W. Burgers, "Steeds minder historische muurreclames in Leiden", *Stielz*, december 2010.

P.J. Declippel, "Buitenreclame, Moderne beeldstormerij", *De Reclame*, mei 1927, p.211-216.

A. Roovers, 'Op muren en getimmerten...' *Geschilderde gevelreclames in Leiden*, Leids Verleden I, Dienst Bouwen en Wonen, gemeente Leiden, 1993.

Aanbieding voor donateurs STIEL

Dit verhaal over historische geschilderde muurreclames in Leiden staat in het onlangs verschenen boek *Tekens aan de wand. Geschilderde muurreclames in Nederland*.

Het fraaie boekwerk met tal van kleurenfoto's is uitgegeven door Trichis Publishing in Rotterdam. Samenstellers zijn Koos Havelaar en Peter Nijhof. Voor donateurs van STIEL is een aantal exemplaren beschikbaar met korting, de prijs is dan 25 euro in plaats van 29,95 euro.

U kunt schriftelijk bestellen bij STIEL, Postbus 4021, 2301 RA Leiden. Het bedrag kan worden overgemaakt op rekening 1093931. Bovendien wordt het boek in Leiden zonder kosten thuisbezorgd.

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde Leids Jaarboekje gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de Vereniging Oud-Leiden.

HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

De contributie bedraagt € 20,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts € 12,50. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 o.v.v. "nieuw lid" bent u lid van de Vereniging Oud-Leiden.

Postbus 917, 2300 AX Leiden, www.oudleiden.nl

Dirk van Eck-Stichting Sociale en economische geschiedenis Leiden en omstreken

De Dirk van Eck-Stichting brengt de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken onder de aandacht van een breed publiek. We organiseren filmavonden en lezingen, we zetten ons in voor het behoud archieven en we geven boeken en dvd's uit. Donateurs van de stichting ontvangen het Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken gratis.

Voor meer informatie over ons en onze komende activiteiten kunt u contact opnemen met:

Dirk van Eck-Stichting
Postbus 849
2300 AV Leiden
email: info@dirkvaneck.nl

www.dirkvaneck.nl

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenten gelegd voor ons bouwbedrijf. Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen. Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude
071-5801254
info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

RUBRIEK MONUMENT

CULTUURFABRIEK AAN DE ROER

RUBRIEK MONUMENT

In deze rubriek aandacht voor erfgoed buiten Leiden en regio. Deze keer de transformatie van de eerste waterkrachtcentrale van ons land in Roermond tot 'ECI cultuurfabriek'.

Het gebouwencomplex van de E.C.I., eens de eerste waterkrachtcentrale van ons land, zal spoedig een tweede leven beginnen als 'ECI-cultuurfabriek' voor Roermond en regio. Het is een van de grote industriële herbestemmingsprojecten in Nederland: de kosten van restauratie en herbestemming belopen ongeveer 17 miljoen euro. Het is de bedoeling dat de nieuwe cultuurfabriek in september aanstaande van start gaat.

De waterkrachtcentrale, daterend van het begin van de vorige eeuw, bevindt zich aan de rivier de Roer, even stroomopwaarts van de monding in de Maas. Hier, aan de oevers van de Roer, stonden vroeger tal van watermolens, de energiebronnen voor de fabricage van papier en textiel en de verwerking van graan. In 1885 kwam een voorloper van de waterkrachtcentrale tot stand. In een papierfabriek werd een watergraanmolen gebouwd, waarbij het grote waterrad werd vervangen door een turbine, de eerste in ons land. Samen met een waterrad zorgde deze kleine turbine tot 1916 voor een vermogen van 60 tot 80 pk (45 tot 60 kW).

Het gebouwencomplex, zoals dat er nu nog staat, kwam in de jaren na de Eerste Wereldoorlog tot stand in opdracht van de fabrikant van aardappelp producten, de N.V. Het Steel. Het waterrad en de kleine turbine werden

Gezicht op de ECI-centrale in vroeger dagen.

Het ECI-complex zoals het er vandaag uitziet.

gesloopt en men bouwde – voor het eerst in Nederland – een waterkrachtcentrale met twee Francis-turbines en twee draaistroomgeneratoren. De onderneming ging echter failliet. Een deel van het gebouwencomplex kwam in 1926 in handen van N.V. Noury en Van der Lande uit Deventer. Deze onderneming vestigde hier de N.V. Electro Chemische Industrie (ECI).

De ECI-centrale had twee turbines met een maximum vermogen van 400 pk (ongeveer 300 kW), die de generatoren aandreven. De turbines hadden elk een maximum waterverbruik van van 17,5 m³/sec. De valhoogte was 1,5 tot 2 meter. In de oorlogsjaren leverde de centrale een bescheiden hoeveelheid elektriciteit aan de gemeente Roermond. Daaraan kwam een eind toen de Duitsers in 1945 het turbinegebouw opbliezen. Na het herstel van de installatie werd weer elektriciteit geproduceerd voor ECI. In 1974 werd ECI

Gezicht op de ECI-centrale (archieffoto).

Deel van het ECI-complex.

door Akzo Nobel gesloten. Sinds het jaar 2000 wordt er weer op bescheiden schaal (groene) stroom opgewekt.

Rijksmonument

In 1989 werd de centrale gekocht door dr. E. Keller, een Duitser, die van plan was om het gebouwencomplex te restaureren en er een museum van te

maken. Ook zou er een geluidsarme turbine worden geplaatst voor de productie van elektriciteit. Uitvoering van het restauratieplan werd echter te duur voor Keller. Intussen kreeg het gebouwencomplex in 1991 het stempel van rijksmonument.

De centrale werd in de jaren negentig verkocht aan het waterschap Roer en Overmaas. Het waterschap had vooral oog voor de waterrechten

om tot een betere waterbeheersing van de Roer te komen. De gebouwen kwamen vervolgens in handen van de gemeente, die partners zocht en vond voor de restauratie en herbestemming van het rijksmonument. Bij onderzoek bleek dat enkele tientallen jaren van stilstand grote schade hadden veroorzaakt. Eind 2009 gingen de casco-restauratie en herbestemming van het ECI-complex van start. Vorig jaar werd een bezoekerscentrum ingericht.

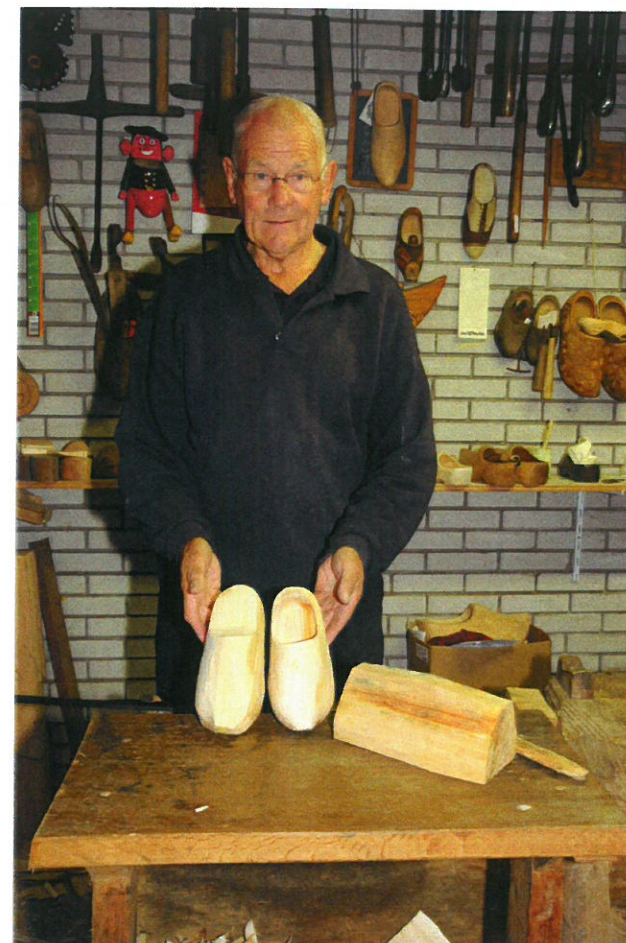
Jonge kunst

De ECI Cultuurfabriek wil vooral een ontmoetingsplaats voor jonge kunst uit België, Duitsland en Nederland zijn. Belangrijk daarvoor is het plan van het Bonnefantenmuseum om in de Cultuurfabriek een programmering voor jongere kunst te ontwikkelen.

Op weg dus naar de 'ECI cultuurfabriek', een samenballing van culturele activiteiten, zoals film, theater, popmuziek, beeldende kunsten en kunsteducatie, die de gemeente Roermond tot in de wijde omgeving een glans van cultuur moeten geven. (W.B.)

ADVERTENTIE

maatschoenen
op het net?
www.maatschoenen.nl

Er zijn oude ambachten waarvan de beoefenaars op een paar handen te tellen zijn. Met de hand klompenmaken is daar een goed voorbeeld van. Het is een vak dat van vader op zoon wordt doorgegeven, zo ook bij Koos Vreeswijk (1936), die vanuit zijn werkplaats in Zoeterwoude al meer dan 60 jaar van een blok hout klompen maakt. "Vroeger had elk dorp zo'n beetje zijn eigen klompenmaker."

Minstens vijf generaties Vreeswijk wijden zich al aan het ambacht. Vreeswijk, nu 76 jaar en nog steeds dagelijks te vinden in zijn werkplaats in Zoeterwoude, gaf het vak dat hij van zijn vader leerde op zijn beurt door aan zijn zoon. Toch is het aantal echte klompenmakers, vooral door de goede prijs-kwaliteitsverhouding van machinaal gemaakte klompen, inmiddels op een paar handen te tellen. "Ateliers hebben geen opvolging meer en neem het de jongelui eens kwalijk: het is zwaar werk dat veel training

VIJF GENERATIES KLOMPENMAKERS

KOOS VREESWIJK HOUDT HET AMBACHT VAN KLOMPENMAKEN IN ERE

vereist. Het duurt zeker 8 jaar voordat je volleerd klompenmaker bent. Ik ging zelf als 13-jarige bij mijn vader in de leer; dat was geen verplichting maar geheel vrijwillig, omdat het ambacht me trok. Klompen zijn een prachtig product en als werkschoen zeer geschikt; zelfs officieel goedgekeurd en veel steviger dan menig werkschoen. Over het algemeen zijn er twee soorten klompen: de hoge kapklomp en de lagere triptklomp. Ieder beroep en elk dorp had vroeger zijn eigen klompen. Voor steenzetters, een beroep waarbij dijken worden verstevigd, waren er hele stevige klompen, waarop zij ijzer konden buigen. Van wilgenhout, want dat is waterdicht. Voor de oorlog liep zo ongeveer iedereen in het dorp op klompen. Ieder dorp had zijn eigen klompenmaker."

Wat trekt Vreeswijk zo specifiek aan het klompenmaken? "In feite zijn het vele vakken in één. Je bent houthakker, messenslijper, beeldhouwer, orthopeed en handelaar. Het is ontzettend leuk werk; zwaar, maar vooral erg leuk. Ik ben in al die jaren nog nooit chagrijnig naar mijn werk gegaan. Het is natuurlijk ook een prachtig product." Bij het maken van een klomp begint Vreeswijk met het selecteren van een blok hout, dat met een bijl tot een basisvorm wordt gehakt en vervolgens met een paalmes (een soort schaaft) glad gemaakt wordt. De binnenkant wordt vervolgens heel secuur met lepelboren uitgehold. Een paar klompen maken neemt op deze manier bijna twee uur in beslag. Vreeswijk: "In de fabriek duurt dat minder dan tien minuten; vandaar dat het klompenmaken alleen geen rendabele handel meer zou opleveren. Rond 1925 kwamen de eerste klompenmachines – van hout – op, in de jaren '30 van de twintigste eeuw kreeg je machines die meerdere klompen tegelijk konden maken. De klompen die ik met de hand maak zijn in het bijzonder orthopedi-

sche klompen en maatklompen voor mensen die dat prettig vinden. Mijn vader leefde nog wel van de productie, maar ik heb me vooral gericht op het geven van demonstraties. Zoals ik hier in mijn werkplaats klompen maak, heb ik dat over de hele wereld gedaan."

In het buitenland

Vreeswijk was elk jaar vier maanden in het buitenland: in Europa maar ook Azië en Amerika, om demonstraties klompenmaken te geven. "Ik heb over de hele wereld gereisd. Dat was voor het thuisfront wel even wennen, maar als ik thuis was bleef ik ook thuis en ging ik in het weekend bijvoorbeeld niet naar een sportvereniging. In elk land, van Duitsland tot Japan, werd ik enthousiast ontvangen. In Duitsland waren dat bijvoorbeeld beurzen met Frau Antje, een kaasmeisje in klederdracht dat in Duitsland symbool staat voor Hollandse kaas. Duitse klompenmakers hebben dezelfde techniek als hier. In feite komt de klomp natuurlijk ook door heel Europa voor. Waarom Nederland dan toch van oudsher als hét klompenland wordt bestempeld? Omdat wij vanwege de drassige gronden altijd veel klompen gedragen hebben. De klomp is bij uitstek geschikt voor het landschap dat wij hebben."

Vreeswijk blijft – op 76-jarige leeftijd – voorlopig nog wel aan de slag in zijn werkplaats. Voor klompen op maat en

speciale bestellingen gaat hij graag aan de slag. "Ik mag het weer doen, zo zie ik het op dit moment. Een aantal weken terug ben ik geopereerd en ik ben blij dat ik nu weer volop werk. Van hard werken ga je niet dood: stress is veel erger. Wat dat betreft ben ik gezond, want stress heb ik nooit gehad. Ik ben gelukkig hier in Zoeterwoude om zo'n ambacht te mogen uitoefenen en gelukkig heeft mijn zoon de lijn voortgezet. Of er over vijftig jaar ook nog klompenmakers zijn? De tijd zal het uitwijzen. Vooruitgang is natuurlijk onvermijdelijk, maar als ik terugdenk aan het grote enthousiasme waarmee ik altijd werd ontvangen, kan ik me voorstellen dat er altijd wel een paar klompenmakers zullen zijn. Al was het alleen maar voor de Nederlanders in het buitenland, die zo een deel van hun heimwee kunnen vergeten."

Michiel Rohlof

Foto's: Niek Bavelaar

IR. PIETER VAN BRAAM VAN VLOTEN: DE MAN ACHTER DE LICHTEN AAN DE KUST

De man, die zorgde dat de lichten aan de Nederlandse kust er kwamen: dat is ir. Pieter van Braam van Vloten (1871-1940). Hij had niet alleen een belangrijk aandeel in de totstandkoming van onze kustverlichting, ook is hij de man achter de lichten van Schiphol.

Pieter van Braam van Vloten, geboren op 3 januari 1871, bracht zijn jeugd door in Dordrecht. Aanvankelijk had men voor hem een rechtenstudie in gedachten, maar zelf zag hij dat niet zo zitten. Het werd de HBS-B en vervolgens de Polytechnische School in Delft (voorloper van de huidige TU Delft), waar hij in 1895 zijn diploma als werktuigkundig ingenieur behaalde. Omdat een oom in België voor hem een baan had in diens bedrijf, ging hij enige tijd elektrotechniek studeren aan de Technische Hogeschool in Hannover. Maar de baan bij zijn oom ging niet door. Van Braam van Vloten werd benoemd tot ingenieur van het seinwezen van de Staatsspoorwegen. In 1898 trad hij in dienst bij de maatschappij Electra in Amsterdam. Daar was hij verantwoordelijk voor de verlichting tijdens de inhuldiging van Wilhelmina als koningin in de hoofdstad. Eerder, in 1895, was hij getrouwd met Catharina van Bienema (geb. 1871), bij wie hij twee kinderen, een zoon en een dochter, kreeg.

Hij wist al vroeg dat hij wat met verlichting wilde gaan doen," vertelt zijn – inmiddels overleden – dochter Anna

in haar appartement in Amsterdam-Zuid. Zij beschrijft haar vader als een man die alles over had voor zijn werk – in eerste aanleg de verlichting van onze kust en in een later stadium de luchtvaartverlichting. "Hij was altijd zo enthousiast," weet zij.

Van Braam van Vloten werd

in 1905 benoemd tot ingenieur van de kustverlichting. Bij de behandeling van de Marinebegroting in de Kamer had de regering de aanstelling van een 'lichtkundige' toegezegd naar aanleiding van de talrijke klachten over de kustverlichting. Van Braam van Vloten kon dus direct aan de slag. Hij verbleef eerst een jaar in Frankrijk, waar hij de kustverlichting bekeek. Na zijn terugkeer was zijn conclusie: "Wat ik nodig heb, is een proefstation voor de kustverlichting."

In 1909 werd dit station van 's-Rijkskustverlichting geopend in Scheveningen. In 1918 slaagde Van Braam van Vloten erin twee onderzoekers van Philips te interesseren voor zijn grote wens: een gasvullingslamp van groot vermogen, waarvan de lichtstraling naar alle kanten even groot zou zijn. Het werd een doorbraak. Deskundigen zeiden later dat het aan het heldere inzicht en de voortvarendheid van Van Braam van Vloten te danken is dat Philips een gloeilamp ontwikkelde, die aan alle eisen voldeed. De lamp werd beproefd in de Brandaris, de vuurtoren van Terschelling, en kreeg de naam Brandarislamp.

Eerste liefde

De kustverlichting was ongetwijfeld Van Braam van Vlotens eerste liefde. Later kwam er de luchtvaart bij. In 1921 werd hij benoemd tot ministerieel adviseur voor de luchtvaartverlichting. Want ook in de sector van de luchtvaart was dringend behoefte aan verbetering van de verlichting, opdat de 'aviateurs' van die dagen ook 's nachts zouden kunnen opstijgen en landen.

Via samenwerking met deskundigen van de Luchtvaartdienst slaagde Van Braam van Vloten erin een uitstekend stelsel voor de verlichting van de belangrijke vliegvelden van die dagen zoals Schiphol, Waalhaven, het rijksluchtvaartterrein in Vlissingen en het militaire vliegveld De Kooy bij Den Helder te ontwerpen. De verlichting-nieuwe stijl van deze vliegvelden ging bestaan uit elektrische lichten, geplaatst in de omtrek van de terreinen, die hun licht gelijkmatig uitstraalden naar het midden van het veld.

Eerder had Van Braam van Vloten studie gemaakt van wat de meest geschikte verlichting voor vliegvelden zou kunnen zijn. In die tijd werkte men soms met acetyleen-zoeklichten, maar die vorm van verlichting bleek onvoldoende. Nadat Van Braam van Vloten de verlichting van het Londense vliegveld Croydon (zoeklichten, soms petroleumfakkels) en die van het Parijse vliegveld Le Bourget (beter dan de lichten van Croydon) had bekeken, kwam hij tot de slotsom dat:

Ir. Pieter van Braam van Vloten.

- de verlichting niet zozeer sterk als wel gelijkmatig moet zijn, zodat er geen onverlichte plekken binnen het veld zijn;
- de verlichting niet verblindend mag zijn voor de vlieger, en;
- de gehele installatie centraal bediend moet kunnen worden.

Op 26 mei 1925 werd de nieuwe verlichtingsinstallatie van het vliegveld Waalhaven bij Rotterdam, aangelegd naar ontwerp van Van Braam van Vloten, met veel succes gemonstreed. Op 3 augustus 1927 werd de nieuwe nachtlan- dingsverlichting op Schiphol officieel in gebruik genomen. Die avond werden de talrijke genodigden ontvangen door Schiphols legendarische havenmeester Dellaert. De verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* maakte in de krant van de volgende dag gewag van een 'feeëriek schouwspel bij de heldere avondhemel'. KLM-vlieger Sillevius maakte enkele rondvluchten. De baanverlichting bleek uitstekend te werken. Wat minder was het gesteld met de verlichting tussen de hangar en het hotel-restaurant: enkele genodigden kwamen in het donker terecht in het slootje langs het smalle pad naar het hotel.

Routeverlichting

Ook de routeverlichting – in onze tijd volledig achterhaald – kreeg veel aandacht. In de begintijd van de luchtvaart werd voornamelijk op grondzicht gevlogen. In het voorjaar van

1930 kwam een routeverlichting van Schiphol tot de grens van Duitsland gereed. Deze verlichting bestond uit vier sterke lichten. Geplaatst op de toren van Muiderberg, op een plek even ten zuiden van Oldebroek, bij Hellendoorn en tussen Ootmarsum en Denekamp. Verder waren er plannen gemaakt voor een routeverlichting tussen Rotterdam en Retranchement (Zeeuws-Vlaanderen), Waalhaven-Antwerpen en Amsterdam-Hamburg. Ook kreeg een aantal vuurtorens, waaronder die van Scheveningen, een speciale verlichting voor de luchtvaart.

Laat in de jaren dertig werd de nieuwste vinding van Philips op verlichtingsgebied, de hoge druk kwikdamp- lamp, op aanwijzing van Van Braam van Vloten toegepast voor de verlichting van Schiphol. Jammer genoeg was toen- dertijd deze lamp met haar hoge kaarssterkte nog niet ge- schikt voor de grotere kunstlichtoptieken, zoals die bij de kustverlichting voorkomen.

Op 2 maart 1940 kwam onverwacht een einde aan het leven van ir. Pieter van Braam van Vloten. Hij overleed waarschijnlijk aan een hartstilstand. Kort voor zijn dood voltooide hij nog een advies voor de verlichting van het vliegveld van Lissabon. In de herdenkingsartikelen die na zijn dood verschenen, wordt hij terecht geroemd als de man die baanbrekend werk heeft verricht, in eerste aanleg voor de kustverlichting, maar ook voor de luchtvaart.

Wibo Burgers

Dit artikel is eerder verschenen in het blad *Erfgoed van In- dustrie en Techniek*, juni 1999.

DE KLEINE EIFFELTOREN

Ook in het nabije buitenland is soms interessant industrieel erfgoed te vinden. Wie achter Groningen de grens overgaat, komt na een uurtje rijden bij de levendige havenstad Em- den. Dit is Ost-Friesland. Het landschap lijkt veel op dat van onze noordelijke provincies. Hier vinden we in Krumm- hörn een opmerkelijke vuurtoren, die niet ten onrechte wel eens de *kleine Eiffeltoren* wordt genoemd.

Het land, dat voor ons aan de overzijde van de Dollard ligt, is vooral leeg. Sinds kort wordt die ruimte steeds vaker in- genomen door ranke windmolens. Zoveel vind je er niet op het Nederlandse platteland. Voorlopig slaat de zo begeerde duurzaamheid meer aan bij onze oosterburen. Ook zijn er de

De torens van Campen en Pilsun.

felgele koolzaadvelden met daarboven de wolkenformaties. Verder heerst er rust.

In Krummhörn vinden we al spoedig de vuurtoren van

Campen, die met zijn 65 meter de hoogste van Duitsland is. De driebeinige, rood geschilderde toren kwam na een bouw- tijd van vier jaar in 1891 gereed, hetzelfde jaar waarin de Eif- feltoren in Parijs tot stand kwam. De constructie is van ijzer, binnen de drie benen van de toren loopt een witgekleurde koker, waarin zich een wenteltrap met ruim 300 treden be- vindt. Wie zich omhoog werkt, wordt beloond met een fan- tastische blik op de Krömmen kust, het Duitse waddeneiland Borkum en op ons land.

Nog steeds is de *Campener Leuchtturm* in gebruik. Het licht van de toren is nog steeds een baken voor de scheepvaart op de Ems, voor de schepen op weg naar Emden, Leer, Papen- burg en Delfzijl. Beneden, in het machinehuis, vinden we nog een oude Dieselmachine, die gereed is voor gebruik. De vuur- toren is een geliefd doel voor toeristen. De toren is vooral in de middaguren geopend. Bij slecht weer is de toren gesloten.

UIT LEIDEN EN REGIO

MELDINGSPLICHT

Leiden – Begin dit jaar is het rijksmonumentenbeleid gewij- zigd. Een van de opvallendste wijzigingen: voor aanpassin- gen aan de monumentenwoning is tegenwoordig vaak geen vergunning meer nodig. Monumentenorganisaties, sommige stadsbestuurders en experts vinden dit niet zo'n goed idee. Niettemin kwam de wet er door.

In de laatste week van mei werd in de Leidse gemeen- teraad de plaatselijke monumentenverordening behandeld, waarin het college van B. en W. voorstelde dezelfde aanpas- singen zonder vergunning te laten uitvoeren. GroenLinks maakte zich daar zorgen over en kwam met een amendement op de verordening, waarin voorgesteld wordt voor werk aan monumentale gebouwen een meldingsplicht in te stellen. Dit amendement is met ruime meerderheid aanvaard. Zo houdt de gemeente zicht op wat er met monumrnten gebeurt. Waar nodig, kan er dan een gesprek tussen eigenaar en ge- meente plaatsvinden om te kijken wat de beste oplossing is.

WILLEM WOLFF PRIJS

Eindhoven – De afdeling geschiedenis der Techniek van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI NIRIA) en de Stichting Historie der Techniek hebben in samenwerking met de familie Wolff een prijs ingesteld. De Willem Wolff-prijs be- staat uit een bedrag van 2000 euro en een plaquette en dient ter ondersteuning en aanmoediging van kleine musea en lo- kale initiatieven op het terrein van de techniekgeschiedenis.

Huwelijken

Wie in deze omgeving is, kan gemakkelijk nog even een be- zoek brengen aan de vuurtoren van Pilsun. Dit is een van de bekendste torens van Duitsland, klein en dik en nogal eens te zien in reclamespots. De toren, die van 1915 dateert, is niet meer in gebruik. Maar er is een prima herbestemming: de to- ren met zijn vrolijke uitstraling is geliefd bij huwelijksparen. Jaarlijks komen er zo'n tweehonderd stellen voor de mooiste dag van hun leven naar de toren met de rode en gele banden.

Wibo Burgers

Meer over vuurtorens op: www.vuurtorens.org voor de Neder- landse en Belgische liefhebbers van vuurtorens!

De prijs is vernoemd naar de werktuigbouwkundig inge- nieur Willem Wolff (1921-2009), bij leven onder andere voor- zitter van de directie van AKZO Nederland, president van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs en (mede)oprichter en eerste voorzitter van de Stichting Historie der Techniek.

De prijs voor 2011 is toegekend aan de Stichting Neder- lands IJzermuseum te Ulft. Het museum, op het DRU-terrein, zal de prijs gebruiken voor het ordenen en ontsluiten van de collectie boeken over ijzer en ijzerbewerking.

TUINDERSSSCHOORSTEEN

Leiden – De voorgenomen restauratie van de tuindersschoor- steen aan de Vliststraat in Leiden, waarover *Stielz* eerder be- richtte, is uitgesteld vanwege het broeden van een buizerd.

CULTUURATLAS BOLLENSTREEK

Hillegom – De Duin- en Bollenstreek krijgt een Cultuurhis- torische Atlas. Daarin worden zoveel mogelijk cultuurhisto- rische gebieden en elementen beschreven en gewaardeerd, die de diverse landschappen van de streek karakteriseren. De organisatie is op zoek naar mensen die hart hebben voor het landschap van de Bollenstreek en die het leuk vinden om mee te werken aan de inventarisatie.

Per gemeente worden werkgroepen gevormd, die elementen van het landschap gaan inventariseren, beschrijven en fotograferen. In die werkgroepen kunnen leden van historische verenigingen actief zijn, maar ook natuurliefhebbers, wandelaars en fietsers met oog voor en kennis van het verleden van het landschap. In Noordwijkerhout, Noordwijk, Teylingen en Lisse zijn reeds informatieve bijeenkomsten voor belangstellenden gehouden. Hillegom en Katwijk volgen nog.

In de Duin- en Bollenstreek worden zeven verschillende landschappen onderscheiden: de duinen, de strandwallen, de strandvlaktes, de zanderijen, het mondingsgebied van de Rijn, plassen en veenweidegebieden en droogmakerijen. Die landschappen zijn elk verdeeld in zeventig kleinere gebieden. Bij de inventarisatie wordt gezocht naar sporen van het verleden. Het eindproduct van dit onderzoek is niet een boek, maar een website. De Atlas geeft een overzicht van de waardevolle elementen in het landschap. Overheden en andere beleidsbepalers kunnen hiermee rekening houden bij het ontwikkelen van plannen.

Voor meer informatie kan ook contact worden opgenomen met Landschapsbeheer Zuid-Holland, tel. 0812-683666 of email: info@zh.landschapsbeheer.nl.

BUNKER SEYSS-INQUART WELLICHT RIJKSMONUMENT

Wassenaar – De vroegere bunker van Seyss-Inquart op het landgoed Clingendael, gelegen op de grens van Den Haag en Wassenaar, zal mogelijk rijksmonument worden. De aanvraag daarvoor is ingediend door de Stichting Menno van Coehoorn. De stichting vindt dat markante bouwwerken, die door de Duitsers werden gebouwd, voor het nageslacht moeten worden bewaard. Seyss-Inquart was als Rijkscommissaris de hoogste machthebber van het nazi-regime in ons land. Hij werd in 1946 wegens oorlogsmisdaden ter dood gebracht.

Na de oorlog werd de bunker een tijdlang door de Koninklijke Landmacht gebruikt, onder meer om de verbindingen te onderhouden met de troepen overzee. Tijdens de Koude Oorlog werd er rekening mee gehouden dat de Nederlandse regering hier in crisissituaties onderdak moest kunnen vinden.

De stichting Atlantikwall Museum Scheveningen behoort ook tot de initiatiefnemers voor de aanvraag van de rijksmonumentenstatus. De stichting wil de bunker gebruiken voor tentoonstellingen en lezingen.

NIEUW WERKLUST

Hazerswoude-Rijndijk – Het gemeentebestuur van Rijnwoude bekijkt wat de mogelijkheden nog zijn voor de vervallen, monumentale dakpannenfabriek in Hazerswoude-Rijndijk (een rijksmonument). Het is de bedoeling dat er na de zomer een rapport komt over de toekomst van Nieuw Werklust, zo die er al is. Aan de hand daarvan zal het gemeentebestuur spreken met de eigenaresse van het complex, de familie Blanken uit Voorschoten.

SCHILDERIJEN LUCAS

VERKOREN

In 2010 heeft Stiel van de voormalige jeneverstokerij Hartevelt/De Fransche Kroon onder andere twee schilderijen van Lucas Verkoren (1888-1955), in vroeger dagen directeur van de NV Distilleerderij 'De Fransche Kroon', Hartevelt & Zoon, ontvangen. Eén daarvan is naar het museum De Lakenhal gegaan, de tweede heeft nu ook een bestemming gevonden. Het kunstwerk hangt nu (weer) in de voormalige directiekamer aan de Langegracht 61, tegenwoordig het kantoor van Drukkerij Mostert.

Verkoren is bekend geworden door zijn magische stillevens, die hij na 1930 maakte. Mede door zijn omgang met schilder Chris van der Windt ontwikkelde hij zich snel tot een schilder van formaat met een voorkeur voor stillevens. Een hoogtepunt in zijn schildersbestaan was de tentoonstelling van zijn werk in De Lakenhal bij gelegenheid van zijn zestigste verjaardag.

CORRECTIES & AANVULLINGEN

In de vorige uitgaaf van *Stielz* staat in het artikel over de Van der Klaauwtoren in de zesde regel 'Den Haag' vermeld. Dat moet Leiden zijn. In het jaarverslag van STIEL op pagina 15 staat onder 'bijeenkomsten': Leids Vakwerk' op 16 juni bij drukkerij Van Ommeren: dat moet zijn drukkerij Mostert. Zie ook op pagina 18 in fotoboek over Leids Ambacht.

Wij brengen het nieuws bij u thuis!

Met het Leidsch Dagblad blijft u op de hoogte van de gebeurtenissen in uw omgeving én leest u al het landelijke en wereldnieuws. Daarnaast besteden we veel aandacht aan cultuur, sport, wonen en ontspanning. Nieuws dat u direct raakt.

Dat brengen wij graag bij u thuis.

Word abonnee,
bel 088 - 8241111
of surf naar
www.leidschdagblad.nl

www.leidschdagblad.nl

Leidsch Dagblad

HET
GEWICHTIGE
13 APRIL 2012
T/M
9 SEPTEMBER
2012
OVER DIK,
DUN,
PERFECT OF
GESTOORD
LICHAAM

WWW.MUSEUMBOERHAAVE.NL

suzanne 20 fischer
bouwhistorisch onderzoek e eeuwse monumenten

gsm 06.54.78.77.56 mail@suzannefischer.nl
hofbrouckerlaan 10 2341 LN oegstgeest tel. 071.7850073
www.suzannefischer.nl

07-04-2012
t/m
12-08-2012

Floris Verster
&
Albert Verwey

Van 7 april tot en met 12 augustus worden
schilderijen en tekeningen van FLORIS
VERSTER (1861-1927) getoond in samenhang
met gedichten van zijn vriend en tijdgenoot
ALBERT VERWEY.